

Forradalom vagy szovjetizáció?

*Magyarország a II. világháború után
(1944. szeptember – 1947. szeptember)*

A náciizmus katonai veresége és a Vörös Hadsereg által felszabadított területek szovjet megszállása a II. világháborút követően mozaikszerű helyzetet teremtett Közép- és Délkelet-Európában.¹ A térség országainak ugyanis – gazdasági és társadalmi szerkezetük hasonlósága ellenére – sem a háborúban betöltött szerepük, sem geopolitikai jelentőségük nem volt azonos Németország, majd a szövetséges hatalmak szempontjából. Ha ez utóbbiaknak az 1943-as vízvonalasító év óta lezajlott értekezletein a katonai megfontolások a kontinens minden hadviselő országát érintették, az észak-európai német-lengyel „folyosó” és a balkán-mediterrán térség szerepe és jövője különleges fontossággal bírt. Ugyanakkor, a Kárpát-medence jóformán a hidegháború kezdetéig nem volt központi témája a kezdődő ellentéteknek. Kiténik ez I. Majszkij 1944 elején megjelent tervezetéből, amelyben a szovjet külügyi népbiztos-helyettes igen röviden foglalkozott Magyarországgal, ennek csupán néhány évre szóló nemzetközi elszigetelését helyezte kilátásba.² Az ország másodlagos jelentőségét Balogh Sándor történész is több ízben megerlíti:

A jaltai értekezletet követő hetekben-hónapokban Magyarország viszonylatában – Bulgáriától és Romániától, sőt Olaszországtól is bizonyos fokig eltérően – nem annyira a kormányhatalom összetételével és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működésével, hanem elsősorban az Ideiglenes Nemzeti Kormány intézkedéseivel és az Egyesült Államok önálló kezdeményezéseivel kapcsolatosan merültek fel komolyabb nézeteltérések a szövetségesek között. Valójában azonban ezek korántsem voltak olyan élesek, mint a szövetséges nagyhatalmak Lengyelországgal vagy akár Bulgáriával és Romániával összefüggő ellentétei. Ennek nyilván az lehetett az oka, hogy sem az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának, sem a Szovjetunióknak nem fűződtek különleges érdekei Magyarországhoz. [...] főleg Bulgária és Románia került az amerikai-brit támadások középpontjába, hiszen ezekhez az

országokhoz a Szovjetuniónak életbevágó biztonsági érdekei fűződtek.³

Méginkább ez utóbbi érdekek táplálták a lengyel kérdés körüli vitákat, mivel az északnémet-lengyel alföld „klasszikus” útvonala volt az Oroszország, illetve Szovjetunió elleni invázióknak. A mozaikhelyzet valóságát azonban hamarosan homogén kép váltotta fel, elszűrkitve a szovjet megszállás alá került országok eredetiségét.

Demokratikus átmenet és sztálinizmus: az azonosítás okairól

Az eljövendő népi demokraciák sokszínűsége ugyanis mindjárt összemósódott a „keleti országok” általánosító és hozzávetőleges fogalmában. Közrejátszottak ebben olyan tényezők, mint a Szovjetunió súlya a nemzetközi politikában, Közép- és Délkelet-Európa helye a hidegháború genezisében, valamint azoknak a tényeknek, eseményeknek a bizonytalan ismerete, amelyek itt a háború utáni években lejátszódtak. Maga Truman azt állította a potsdami konferencián, hogy a szovjet megszállás alatti területeken a szólásszabadság legegyszerűbb gyakorlását is megszorítások akadályozzák.⁴ A legnagyobb hatalom elnökének és más politikusoknak ilyen kijelentéseit azután készpénznek vette a nyugati közvélemény, mit sem tudva arról, hogy nevezetesen Magyarország ritka alkalommal ismert történelme során olyan vitalitást a közéletében, mint 1944 és 1947 ősze között. Még az 1990-es években is egy francia, egyetemi státusú szerző egy átfogó jellegű könyvben 1945-tel kezdi „A sztálinista rend” c. fejezetet.⁵

Ha a demokratikus átmenet nem is ért véget egyik napról a másikra, befejezettnek mondható ugyanazon év szeptemberében, az 1947. február 10-én Párizsban aláírt békeszerződés ratifikálásával. Ezzel szinte egy időben (1947. október 5-én) Moszkva létrehozta a kommunista pártok együttműködését szolgáló *Kominformot* azzal, hogy a világ ezentúl két táborra oszlik, mintegy megerősítve Churchill szovjetellenes fultoni beszédét a vasfüggönyről (1946. március 5.), ami bizonyára sugallmazás volt a Kreml felé. Ezt követte a *Truman-doktrina* (1947. március 12.) és a *Marshall-terv* (1947. június 5.) meghirdetése.

Magyarországon nagy fontosságúnak tekintjük az 1947-es őszi események találkozását, egyrészt mert a Kominform szakítást jelentett a Komintern VII. Kongresszusán, 1935-ben elfogadott népfrontpolitikával, másrészt pedig annál fogva, hogy a békeszerződés ratifikálása magában foglalta a megszálló szovjet csapatok távozását. Mint látni fogjuk, ez a távlat katalizálta a polgárháborús helyzetet. Mindenestre, a megszállás állandósulása, egyidejűleg egy monolitikus politikai rendszer kiépülésével, elhomályosította a fenti események közötti összefüggéseket, és az elkövetkező évek folyamatában nagyban

hozzájárult a demokratikus átmenet beolvasztásához. Annál is inkább, mert a kommunista párt erre az átmenetre úgy hivatkozott, mint hatalmának megalapozó korszakára, holott a Szovjetunió és a polgári pártok közreműködésével kiépített államhatalom éppen tagadása volt az 1944–1947-es évek forradalmi aspirációinak. Paradox módon, a rendszer ellenségei megerősítették a pártállamnak ezt a hivatkozását, akkreditálva azt a nézetet, hogy a demokratikus átmenet a „szovjetizáció” alapkövei lerakásának korszaka volt.

A debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésre és Nemzeti Kormányra emlékezve írta Balogh Sándor:

Az 1980-as évek derekától ez az esemény – nem utolsósorban a történeti kutatásnak köszönhetően – kezdte elfoglalni méltó helyét a társadalmi, politikai életben, hogy azután 1990-től, közelebbről a rendszerváltás idején a feledés homályába merüljön. Ezekben az években a fél évszázaddal korábbi debreceni események úgyszólván már csak negatív példaként jöhettek szóba. A hivatalos politikai megnyilatkozásokban és a törvényjavaslatokban a megszállás, a felelősségrevonás, a törvénysértések stb. kiindulópontjaként hivatkoztak rájuk.⁶

Általában: a háború utáni évek ismeretének igényét hatterbe szorította az a felfogás, hogy a „keleti országok” sorsát Moszkvában előre kidolgozták, illetve eldöntötték.⁷ Ennek a hiedelemnek lett a terméke a „szovjetológia” vagy „kremolinológia”, amelyet a történelem csakis annyiban érdekelt, amennyiben anyagot szolgáltatott elméleti és ideológiai konstrukcióihoz. Ilyen volt pl. Sztálin ún. „koncentrikus” terjeszkedési politikája vagy „világforradalmi szándéka” a Vörös Hadsereg győzelmét követően. Tézisek és „iskolák” születtek, lényegében vitatva azt, hogy Moszkva vagy Washington volt-e felelős a bekövetkezett nemzetközi feszültségért.⁸

Az 1944–1947-es időszak közéléte különösen gazdag volt Magyarországon: megtermékenyítette az ígéretes jövő, de az is fontos tényező volt, hogy az *ancien régime* összeomlása ellenére helyben maradt vagy visszaözlött a régi rend védelmezőinek elég nagy tömege, amelyek számottevő nemzeti és antifasiszta ellenállás híján nem szorultak ki a politikai és társadalmi küzdőtérrel.

Legitimitás és hatalom a háború utáni Magyarországon

A hazai eseményekből és a nemzetközi helyzet adottságaiból kiindulva, három kérdéscsoport keretében próbálok meg választ adni arra, hogy forradalmi átalakulás vagy az ún. szovjetizáció határozta-e meg az 1944-1947-es évek „sorsforduló”-jellegét, azaz: melyek voltak a a

magyar demokratikus átmenet fő sajátosságai, miért volt ez lehetséges, és miért nem válhatott permanens állpottá. Egy mellékkérdés lehet az, hogy mennyiben járulhat hozzá a magyar helyzet tanulmányozása a hidegháború eredetének megértéséhez.

A kor szereplői tudatában voltak annak, hogy 1944 őszén politikai úr keletkezett Magyarországon. A kisgazdapárti Saláta Kálmán írta 1945 augusztusában egy belső használatra készült tanulmányban: „a magyar nép abban a helyzetben van, hogy jövőjét saját maga alakíthatja ki. A háborúvesztés és a forradalom következtében a régi magyar vezető osztály összemorzsolódott, helyén úr van. A belpolitikai küzdelem lényegében a körül a kérdés körül folyik, hogy ezt az úrt ki foglalja el”⁹.

Valójában, az „ezredéves Magyarország” romjain három legitimitás született, e fogalom emberi és társadalmi értékrendet és történelmi méltányosságot felölelő jelentésében (tehát eltérően a jogi normákat érintő legalitás fogalmától): 1. a megszálló szovjet hadseregé, amely a náciizmus szétzúzásában hozott áldozatokon alapult, és dimenzióját tekintve az európai civilizáció sorsával volt mérendő; 2. a második legitimitást a változatos formájú népmozgalmak alkották: ezek a helyi hatalmak gyakorlásával előrevetítették egy aluról felépíthető köztársaság lehetőségét; és 3. létezett a korlátolt szuverénitással rendelkező, moszkvai eredetű Ideiglenes Nemzeti Kormány legitimitása.

Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény legalizálta a korlátolt szuverenitást és ezzel együtt a szovjet túlsúlyú *Szövetséges Ellenőrző Bizottságot* (SZEB), Vorosilov marsall elnökletével. Elvileg a SZEB semleges volt a magyar belügyekben, de vezetői és helyi megbízottai elég gyakran és olykor ellentmondásosan beavatkoztak a közélet dolgaiba. A SZEB angolszász tagjait rendszeresen tájékoztatták a különböző hivatalokban dolgozó magyar barátaik.¹⁰

A fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának ellenőrzése, amire a SZEB hivatott volt, lényegében igazolta a szovjet szervek beavatkozását a legtöbb területen. Katonai okokból kifolyólag sürgették a földreform végrehajtását, majd közbeléptek olyan kérdésekben, mint a választások előkészítése, a kormány összetétele és a minisztertanácsi ülések napiendje, vagy mint a magyarországi németek kitelepítése és a koalíció nagyobb válságai.¹¹

Nagy esemény volt és megrökönyödést váltott ki az ún. *köztársaság-ellenes összeesküvés* és a kisgazdapárti politikus, Kovács Béla letartóztatása a szovjet szervek által, 1947. február 25-én; annál is inkább mert sokan szem elől tévesztették, hogy a régi rendszer erőinek előretörése szította a polgárháborús helyzetet, veszélyeztetve a Szovjetunió tekintélyét, a (300 millió dollárba rúgó) jóvátétel rendezését, valamint a SZEB és a megszálló csapatok ellátását.

Ezek a tényezők és a magyarországi német javak devolúciója hozta létre azokat a mechanizmusokat, amelyek a megszállt ország és a megszálló hatalom közötti viszonyokat kölcsönösen függővé tették,

s amelyek sok szerző szemében utólagosan azt a látszatot keltették, hogy ürügyről vagy előre kidolgozott terjeszkedési program megvalósításáról lett volna szó. Borhi László írja például:

[...] a Szovjetunió drasztikus és gyors gazdasági térnyerését Magyarországon kettős szerepben használta. Kulcspozíciót szerzett a magyar gazdaságban azáltal, hogy szovjet és szovjet-magyar vállalatokat hozott létre. Visszaélt Magyarország jóvátételi kötelezettségeivel, a maga irányába állította át a külkereskedelmet, és a kommunista irányítás alá helyezett Gazdasági Főtanács felállításával megvetette a szovjet típusú tervutasításos gazdálkodás alapjait. Ezekkel az eszközökkel Moszkva megingatta a magyar függelenség gazdasági pilléreit, és elmélyítette Magyarország politikai alárendeltségét.¹²

Ez a felfogás nem veszi figyelembe a nagyhatalmi szándékok és a belpolitikai, társadalmi helyzet kölcsönösségéből származó komplexitást. A nyugati olvasó többet tudhatott meg pl. Harry Hopkins összegyűrhető kalapjáról, mint a „keleti országok” népeinek forradalmi kezdeményezéseiről, amik legfeljebb a kommunisták ármánykodása-ként formálták a közvéleményt...

Mihelyt a szovjet csapatok az ország területére léptek, a lakosság különböző funkciójú szerveivel és a gyárakban az üzemi bizottságokkal volt dolguk. Így mielőtt az államgépezet újjászervezése megtörtént volna, a helyi parancsnokságoknak a népi hatalom és a szervezett munkásság voltak a leghivatottabb tárgyaló felei, amelyek egyáltalán nem voltak felkészülve feladataikra; legtöbbször saját képzettségük és temperamentumuk szerint jártak el. Úgy tűnik egyébként, hogy az angolszászok inkább készültek Magyarország megszállására, mint a szovjetek.¹³

Az 1945 tavaszán induló földreform és földosztás, főként a Tiszántúlon, a népi szervek örököseként a koalíciós kormány mintájára megszervezett nemzeti bizottságoknak – és olykor az üzemieknél is – új lendületet adott. Vitathatatlan, hogy itt nagy szerepet játszottak a kommunisták és a nemzeti parasztpártiak. A földosztó mozgalom sodrában született bizottságok akciója nagyban hozzájárult a régi rendszer alapjainak végleges felszámolásához, és eldöntötte a magyar parasztság „ezeréves perének” kimenetelét. „A francia forradalmat a Bastille lerombolásától számítják, az új Magyarország a földnagybirtok megsemmisítésével kezdődik” – írta Károlyi Mihály 1945 áprilisában.¹⁴

Általában véve, a demokratikus átmenet közéletét a politikai pártokba történő tömeges belépés, a választások iránti nagyfokú érdeklődés és a sajtó rendkívüli gazdagsága jellemezte. Az új rendszer az 1848-as és 1918-as forradalmakat tekintette elődeinek: hozzáfogott az állam és a közoktatás laicizálásához, és – a Mindszenty hercegprimás vezette

royalista és klerikális erők tiltakozása ellenére – kikiáltotta a köztársaságot. A társadalmi szervezetek burjánzása, beleértve a katolikus egyház befolyása alatt álló társulatokat is, valamint a rendkívül liberális választójogi törvény, amely lehetővé tette a horthysta és nyilas propagandával átítatódott tömegeknek is, hogy a közéletben megszólaljanak, mindez arról tanuskodott, hogy a szovjet megszállók igen elnézők voltak az ideológiák iránt.

Közvetlen demokrácia és képviselői demokrácia

Ez a közhangulat bátorítón hatott azokra, akik nem hittek a régi rendszer végleges összeomlásában. Másrészt, a korra oly jellemző koegzisztencia a közvetlen és képviselői demokrácia között távolról sem volt derűs. Még a közhatalom legkisebb parcellája s az alsóbbrendű beosztások odaítélése körül is folyt a rivalizálás, lévén a két legfontosabb ügy a gazdasági élet és a rendőrség fölötti ellenőrzés volt. Nagy szerepet játszott itt az, amit egyes szerzők *forradalmi túlzásnak* neveznek, hisz a változásokban érdekelt lakosság mozgósítása nélkül bizonyára nem lett volna demokratikus átmenet. A tények alapján joggal feltételezhető: az 1947-es sztálinista fordulat hamarabb bekövetkezett volna amiatt, hogy a Szovjetunió nem tűrte volna el, hogy a fegyverszünetben biztosított jogait a régi rendszer visszatérése veszélyeztesse. Magyarország maradhatott volna a „szabad világ” kötelékében, vetették fel „mérsékelt” politikusok, akik többször javasolták, hogy a nyugatiak vegyék át az ország adósságait, lehetőséget teremtve a Szovjetunióval fennálló közvetlen kapcsolatokat megkerülésére. Az angolszászok azonban egy ilyen megoldás elől mereven elzárkóztak.

1945 nyaráig a közvetlen demokrácia uralta a helyzetet. „A valóságban a nemzeti bizottságok hatalma 1945 tavaszán kizárólagos volt” – írja az egyik történész.¹⁵ Különösen mély volt az ellentét az 1944. december 22. óta Debrecenben üléselő Ideiglenes Nemzeti Kormány és a főváros ostromának kellős közepén, 1945. január 21-én létrehozott *Budapesti Nemzeti Bizottság* között: sem legitimitásuk, sem működési elveik, sem pedig politikai és társadalmi beágyazottságuk nem voltak azonosak. Pillantás a hangulatra: a kormány Budapestre költözését megelőző napon, 1945. április 11-én tartott ülésén a Nemzeti Bizottság minden tagja egyetértett azzal, hogy fogadni kell a kormányt, ám „minden tetszésnyilvánítás nélkül”, tette hozzá Gerő Ernő a jelenlévők hallgatólagos beleegyezésével.¹⁶

A kormány és a nemzeti bizottságok közötti konfliktusok során Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök kijelentette, hogy ezek a szervek nem alkothatnak államot az államban, sem mellékkormányt, s ezt követően a SZEB is igen erélyesen közbelépett.¹⁷ A koalíció mindegyik pártyja egyetértett a nemzeti bizottságok háttérbeszorításával és ellehetetlen-

nítésükkel. Noha az üzemi bizottságok hosszabb ideig fennmaradtak, a hanyatlás itt is bekövetkezett, egyrészt mert a munkásság belefáradt az újjáépítés terén hozott áldozatokba – miközben hatalmi téren kihúzták a talpa alól a szőnyeget –, másrészt pedig mert legjobb elemeit a központi adminisztrációk szívták el a szakosított hivatalok szervezéséhez.

A végrehajtó hatalmak túlsúlya

Igy a politikai erők mozgása eltolódott a restaurált állam pozíciói felé. A konfliktusokat táplálták a jóvátétellel, újjáépítéssel és közellátással járó nehézségek, amelyeket nem lehetett megoldani irányított gazdálkodás bevezetése nélkül. Az összecsapások másik forrása a rendőrség kérdése volt, a társadalmi ellentétek kiéleződése miatt. Az állam felső régióiban a közhatalmak újjászervezése körül dúlt, úgyannyira, hogy előállt egyfajta „hatalmi dualizmus”¹⁸ a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között.

Az 1945. november 4-i választások és a köztársaság kikiáltása véget vetettek az intézmények ideiglenességnek; a Kisgazdapárt választási győzelmét követően magának igényelte a Belügyminisztériumot, és követelte a közigazgatási pozíciók (ispánságok, alispánságok, rendőrpapancsnokságok, községi és városi tanácsok stb.) arányos elosztását: ezeket ugyanis a régi rendszer összeomlásakor legaktívabb, és a változások természetéből logikusan következően legérdekeltebb munkaspártok, a kommunisták és a szociáldemokraták tartották kézben. Ugyanakkor a megoldásra váró problémák súlyossága a végrehajtó funkciókat és a munkásosztályt helyezték előtérbe: dinamizmusánál és szervezettségénél fogva a magyar társadalomnak ez a rétege volt az újjászületés fő ereje, jóllehet a parasztság számbelileg többségben volt. Parlamenten kívüli politikai ellenzék nem lévén, a törésvonalak magán a koalíción belül jelentkeztek. A minimális konszenzus, ami 1946 közepe tájáig a pártokat összetartotta, átadta helyét a kisgazdák és a kommunisták közötti konfrontációnak. Ez utóbbiak maguk mögött tudhatták a szociáldemokratákat és a nemzeti parasztpártiakat is.

A békeszerződés hatása és a népfrentpolitika

Ezt a folyamatot felgyorsította a szovjet csapatok kivonulásának távlatja. Az 1947. szeptember 15-én életbe lépett békeszerződés 22. cikkelye előírta, hogy 90 napon belül minden szövetséges haderőnek el kell hagynia Magyarországot. A Szovjetunió jogot formált „összekötő egységek” fenntartására Ausztriával való közlekedési vonalainak biztosítása céljából. 1947. december 14-én a szovjet kormány közölte, hogy csak ezek az egységek állomásoznak az országban. Békülékenyebb

politikai körök, Barankovics tábora például, reménykedtek egy Finnországhoz hasonló megoldásban: fenntartani a jószomszédi viszonyt a Szovjetunióval, és elismerni az alapvető társadalmi és gazdasági átalakulásokat. A jezsuita Nagy Töhötöm egy hosszú levélben már 1946 nyarán azzal fordult Mindszentyhez, hogy a katolikus egyház mondjon le – többek között – a polgárháború szításáról.¹⁹ Egy angol szerző szerint „Roosevelt elnök megértette Sztálin győtrődését, amikor örökre biztosítani akarta az orosz határok sérthetetlenségét. Talán ha [Roosevelt] még élt volna, Sztálin elfogadta volna, hogy Csehszlovákia és Magyarország egyszerűen a szövetségesei és ne gyarmatai legyenek.”²⁰ Azonban a magyar társadalom jelentős szektorai csak arra vártak, hogy leszámoljanak a kommunistákkal és egyéb földosztókkal.

Se szeri, se száma nem volt azoknak a plakátokon, elszólásokban és főleg a nagyközönség előtt tett kijelentéseknek, nyilatkozatoknak, amelyek lincselést, akasztást, szemek kiszúrását és hasonlókat ígértek a kommunistáknak. Leginkább azok a rétegek voltak felbőszülve és tették felelőssé a munkáspártokat a háború szörnyű következményeiért, amelyek a háborús kalandért felelős Horthy-rendszer elsőrendű társadalmi és politikai alapját képezték. Már az 1945-ös választási kampány idején a politikai témák mellett hemzsegték az ilyen kijelentések: „Ha mi győzünk a választásokon, minden kommunistát agyonlövünk”; „Az oroszok helyett aztán jönnek az angolok, s üldözni fogják a kommunistákat”; „Két hét múlva itt az ünnep, utána pedig minden kommunistát felakasztanak”; „Somogy megyében [...] a kommunistákat megfenyegették, hogy agyonlövök, felakasztják és más módon megbüntetik őket, ha nem távoznak időben a Vörös Hadsereggel együtt”, és így tovább.²¹ Egy egész sor megyében röpiratokon terjesztették a jelszót: „Ne vágjátok ki a fákat, mire aggatjuk a kommunistákat?”, és sok vidéki helységben egymást követték a politikai merényletek.²²

Magasabb szinten, a nagy társadalmi és ideológiai befolyásnak örvendő Mindszenty azt hirdette, hogy „a volt Nyugati Szövetséges Hatalmak az Egyesült Államokkal az élen »keresztes háborúban leverik a Szovjetuniót«. Ekkor katolikus szövetséges állammá válik Bajorország, Ausztria, Magyarország. Ő, Mindszenty hercegecske teszi Habsburg Ottó főherceg trónörökös fejére a magyar szentkoronát”.²³

A kommunisták és támogatóik egy olyan helyzet körvonalait látták kirajzolódni, mint amely 1919-1920-ban a Tanácsköztársaság bukása után állt elő; egyáltalán nem érezték magukat biztonságban, s felvetődött az illegalitásba vonulás lehetősége is. Több alkalommal fordultak Szvirdivhoz, a SZEB alelnökéhez, hogy adjon nekik fegyvert. Egy 1947. április 29-én Molotovval tartott megbeszélés során Rákosi, összefoglalva ezt a kérdést, ilyeneket mondott: „Lényeges probléma, ezért szeretnénk felvetni, a felfegyverzés kérdése... tízezres rendőrségünknek nincs fegyvere. [...] Nincs fegyvere a munkásoknak. A fasisztáknak ugyekkor van fegyvere, ez kétségtelen. Elvtársaink

két év alatt például több mint 200 ágyút találtak különböző helyeken elrejtve. [...] Meg kell mondjam, hogy a Szovjet Hadsereg egységeitől kaptunk zsákmányolt fegyvereket, de azok teljesen használhatatlanok voltak. Bizonyos idő múltán a SZEB távozik Magyarországról, s akkor – félek – a demokráciánk a levegőben fog logni.”²⁴

A „nagy koalíció” szellemének megfelelően, és a szovjet Nemzetvédelmi Bizottság 1944. október 27-i határozatának értelmében, a Malinovszkij marsall parancsnoksága alatt álló 2. *Ukrán Front* katonai tanácsa előírta, hogy a front mögött, a felszabadított területeken, egy 50-100 km-es zónában fokozatosan helyre kell állítani a régi közigazgatást és a régi társadalmi rendet, különösen megtiltva szovjet mintájú tanácsok létrehozását. „Ez a gyakorlati politika viszont nem egyezett teljesen a felszabadult magyar népi-forradalmi erők törekvésével. Ezek az erők gyorsan, szinte egyszerre kívánták elérni az idegen megszállás és a fasiszmus alóli felszabadulást, valamint a gyűlölt, reakciós Horthy-rendszerrel történő megszabadulást”, írja a kor egyik történésze.²⁵

Eleinte valóban úgy tűnt, hogy a hadműveletek és a termelés megkívánta gyakorlati kérdésekről volt szó, de a szovjet hatóságok megerősítették: helyre kell állítani a régi államhatalmat, megelégedve a „fasiszta” elemek eltávolításával. Az „újjászervezett” állam legalitása szerint végrehajtott igazoló eljárások azonban nevenséges eredménnyel jártak (a régi hivatalnoki apparátus 96,7%-a helyén maradt), ami felhergelte a magyar társadalom dolgozó rétegeit. Az ezt követő B-listázás és a „népítételek” során végrehajtott tisztogatások viszont olyan méreteket öltöttek, hogy veszélybe került az adóbehajtás és a jóvátételt érintő szolgáltatások lebonyolítása. A szovjetek ezért reagáltak oly vehemesen a kommunisták „súlyos baloldali túlzásaira”, és denunciálták, egyetértésben a magyar „mérésékelt” képviselőkkal, Rajk László belügyminiszter „illegális és önkényes” eljárását.

Moszkvának tehát nehéz volt beilleszteni a népfrontos-demokratikus vonalat abba a történelmi roppanásba, ami Magyarországon az állam széttzilálódásával és a régi társadalmi rend összeomlásával bekövetkezett. Paradox módon, a napóleoni hadseregekhez hasonlóan, amelyek a szoldateszka ellenére magukkal vitték és Európa szerte elhintették a Nagy Forradalom eszméit, a Vörös Hadsereg akarata ellenére is terjesztette a megszállt területeken 1917 októberének forradalmi ígérését. Ezért menekült el gyakran zárt sorokban a régi Magyarország államgépezetének legkompromittáltabb része, és ezért mondta Sztálin szinte sajnálkozva: „Ez a háború nem hasonlít az előzőek egyikéhez sem; aki elfoglal egy területet, odaviszi saját társadalmi rendszerét. [...] Ez nem lehet másként”.²⁶ Ilyen értelemben írja pl. a földosztás történetének kutatója is: „A dél-olaszországi latifundiumok túléltek a fasiszmust és a háborút, holott az olasz nagybirtokos osztály nem kevésbé volt kompromittált ebben is, abban is magyar osztályos társainál.

[...] Kelet-Európa népeit azonban a Vörös Hadsereg szabadította fel, [és] jelenléte ezekben az országokban olyan tekintetben befolyásolta a reform méretét és végrehajtását, hogy a volt uralkodó osztályok számára kilátástalanná tette a radikális reform meggátlását.”²⁷

Természetesen Sztálin nem pendült egy húron a népek történelmi emlékezetével, nem is beszélve az angolszászokról, akik rettegtek, hogy ez a háború is egy akkora forradalmi hullámba fog átcsapni, mint az előző, 1917–1923-ban. Éppen ezért – és eltérően a „szovjetológia” legtöbb művelőjétől, akik átnéznek az 1945–1947-es évek társadalmi mozgalmai fölött²⁸ –, a szövetséges hatalmak vezetői látták és mély-ségesen átérezték, amit a kérdés egyik nagyon is illetékes ismerője, Metternich, már 1832-ben megfogalmazott: „Egy komoly dolog létezik Európában, és ez a dolog a forradalom”.

Sztálin és a proletárforradalom

A Sztálinnak tulajdonított és sokat hangoztatott terjeszkedési politikát és forradalmi terveket ezidáig semmilyen jelentős dokumentum nem bizonyította. Röviden azt lehet mondani, hogy a témának szentelt tengernyi irodalom a szovjetológia főként „logikai” konstrukciókból álló téziseinek gyűjteménye. Amint az a kor kvalifikált történészeinek munkákból kitéunik²⁹, a tényekhez legközelebb az áll, hogy a szovjet diktátor nyugati szövetségeseihez idomulva, egy-egy adott helyzetnek megfelelően alakította ki politikáját, legtöbbször reakcióként ez utóbbiak magatartására és kezdeményezéseire. Mindenesetre Sztálinnak 1945 után olyan szándékokat tulajdonítani, mint a „bolsevizálás”, az ennek szinonimájaként használt „szovjetizálás” és a forradalom európai kiterjesztése, ellentmondásoktól terhes feltételezés. E felfogás eleve nem ismeri a Szovjetunióban az 1920-as években lezajlott politikai viták jelentőségét, nem veszi figyelembe a bolsevizmust elpusztító moszkvai pereket, az Internacionale VII. Kongresszusát, majd a Komintern feloszlását, és egyáltalán a „szocializmus egy országban” elvének meghirdetését az 1920-as évek nagy vitáit követően, ami a nemzetközi munkásmozgalmat alapvetően (strukturálisan) az „elárult forradalomból” kinőtt társadalmi rétegek igényeihez és a Szovjetunió nemzeti érdekeihez igazította.

Mivel 1990-nel bezárólag a Szovjetunió és a sztálinizmus története egyetlen „korpuszt”, zárt rendszert képez, nem követjük el a teleológia módszertani hibáját, ha emlékeztetünk arra, hogy Sztálin forradalmi ellenzéke szerint a sztálinizmus „génjében hordozta” a tőkés rendszer visszaállítását; ez volt az 1920-as évek bolsevik vitáinak epicentruma. 1990-nel a kör bezárult, igazolva mintegy a bolsevik ellenzék érveit és előrelátásait. A „menetrend” fogalma tehát,³⁰ még idézőjelben is, nemcsak történelmietlen, de 360 fokos tévedés: ha egyáltalán volt

„menetrend”, azt egyszerre kondícionálta a „dolgok ereje”, s határozta meg az emberi és társadalmi akaratok, illetve véletlenek (röviden: ezek képezik a történelem „nyersanyagát”, és nem az isteni gondviselés szerinti predesztináció); a „célállomás” azonban nem a forradalmi terjeszkedés, hanem a tőkés rendszer restaurációja lett.

Még ha vitathatatlan is Sztálin cinizmusa, helyénvalóbb tehát dokumentált nyilatkozatait és elszólásait idézni. A legismertebb bizonyára a '30-as években egy külföldi vendégnek tett kijelentése, miszerint a világforradalom kirobantása soha sem állt szándékában: „komikus, vagy ha tetszik, tragikomikus félreértésről van szó” – mondotta.³¹ Egy másik alkalom: találkozásukkor, 1944. október 14-én Churchill felvette, hgy a kis európai országok mennyire meg vannak rémülve a bolsevik forradalomtól, s emlékeztetett arra, hogy „1919-1920-ban az egész világ (azaz a tőkés világ) rettegett a világforradalomtól.” Amire Sztálin kapásból azt felelte, hogy „a világ nem fog rettegni. A Szovjetunióknak nem áll szándékában bolsevik forradalmakat csinálni Európában.”³² És a vérbe fojtott (kommunista és nem kommunista) görög ellenállás bizonyította, hogy Sztálin kijelentése távol állt a cinikus hazudozástól. A Moszkvába emigrált francia kommunista párt vezetőjét, Maurice Thorez-t is azért adta ki 1944 decemberében de Gaulle-nak, hogy leszerelje a forradalomba torkolló francia ellenállást, kiváltva a kommunista és nem kommunista ellenállási mozgalmak országos méretű felháborodását. Idézzük még a Titó vezette jugoszláv delegáció 1945 áprilisi látogatását: „Manapság a szocializmus lehetséges még az angol monarchiában is. Sehol nincs szükség forradalomra”,³³ erősítette meg szándékát Sztálin (aki egyébként – minden látszat szerint – temperamentumánál és szeminarista neveltetésénél fogva jobban érezte magát konzervatív és a szeszes italt jól bíró személyek társaságában, mint a világforradalom megszállottaiában).

A moszkvai perekkel szinte egy időben meghirdetett népfrentpolitika nem a forradalmi nemzetköziségre, hanem a szovjet állam védelmére vonatkozott. Jóllehet a III. Internacionálé történetében elretentő példa volt a nacionalista Csang Kaj-sekkel való paktálás – ami a kínai kommunistákat a Kuomintang túszává tette, és 1927-ben legalább félmillió munkás és paraszt legyilkolásával végződött³⁴ –, a sztálinista politika szerint, a Szovjetuniót fenyegető egyre nagyobb veszély miatt el kellett söpörni azokat, akik a legkisebb mértékben is kétségbe vonták a polgári pártokkal való együttműködés helyességét. A népfrentpolitikát „csak új emberekkel lehet[ett] megcsinálni a KMP-ben is”, amint azt Kun Béla biográfusa írja „a vádak tendenciózus csoportosítása” kapcsán.³⁵ Meg kellett tehát tisztítani az Internacionálét a bolsevizmus által „kompromittált” vezetőktől, és előtérbe állítani az új kurzus elfogadására hajlamosakat.

A „moszkovita” magyar kommunista vezetők – Rákosi, Gerő, Révai – „azzal az utasítással jöttek vissza Magyarországra, hogy egy hosszú népi demokratikus korszakra kell berendezkedniük. [...] Erről sokszor beszéltem Révaival, aki elmondta: nagyon meglepte őket ez az egész 1947-es fordulat”, beszélte el Hegedüs András „történelmi jelentőségű” vallomásában.³⁶ Vas Zoltán visszaemlékezései is mutatják, hogy a rendőrség ellenőrzéséhez való ragaszkodást nem a hatalom erőszakos megragadásának valmi titkos szándéka diktálta, hanem az 1919-1920-as fehérterroret idéző fenyegetések okozta félelem:

Mindenütt, ahol eddig a Tiszántúlon jártam, az elvtársak szívére kötöttem, kommunista kötelességükévé tettem: a rendőrség vezetése feltétlenül kommunista kézben legyen. Azzal a tréfás megjegyzéssel indokoltam, amit nagyon is komolyan vettem: bármiként is következzen az új Magyarországon a politikai államforma és ebben a kommuisták szerepe, a mi kezünkben legyen a rendőrség. Nehogy előforduljon bármikor is a jövőben, hogy kommunistákat zárjanak be. Inkább mi az ellenségeinket.³⁷

A sztálini népfrontpolitika szükségszerűen „exportálta” a sztálinizmust, amely magától értetődően érvénybe lépett, mielőtt a népfrontból polgárháborús rendszer lett. A nyugati kapcsolatokban természetesen megmaradt Sztálin csendőr-szerepének közös nevezője: Churchill jól tudta, miről beszélt, amikor Spellman amerikai bíborosnak kijelentette, hogy „Európa nagy részében egyedül Sztálin képes a rendet fenntartani”.³⁸ De a „játékvezető” és telhetetlen Egyesült Államok nem számíthatott egyszerre Sztálinra mint csendőrré és a romba döntött Szovjetunió újjáépítésének mannájára, azaz a „nyitott kapuk” elvére, kérdésessé téve a rendszer társadalmi-gazdasági alapjait és nemzeti tekintélyét, amelyekért milliók áldozták életüket. Sőt, mi több, a nyugatiak magatartása pszichológiai hálátlanságként hatott, miután Sztálin a forradalmi internacionalizmust – a tőkés világ nagy megkönnyebbülésére – „emléktárgyként” fosszilizálta. Szóval, több tényező magyarázhatja a hidegháború olykor viharos koegzisztenciáját.

Az országban belül a népfront – mint a hatalom békés meghódításának stratégiája – tehát az állandósult válság rendszerének bizonyult. Magyarországon a polgári erők még törekenyebbek voltak, mint a háború előtt, részben a zsidóság üldözése és legyilkolása miatt, akik ezeknek az erőknek jelentős részét képezték. Olyan személyiségek, mint Csécsy Imre, Dabis László, Kende Zsigmond vagy Zsolt Béla szinte légüres térben lézengtek, és jóformán csak magukat képviselték, úgyhogy a kommunisták közvetlenül az archaikus, obskurantista Magyarországgal találták magukat szembe. Egy szovjet jelentés szerint

„a magyarországi katolikus egyház Európa legszervezettebb egyháza. A magyar katolikusok a legfanatikusabbak, s nagyon egységesek. [...] A katolikus egyház komoly erő, amellyel a kommunisták összeütközésbe kerültek, és a kommunista párt egyelőre nem találta meg annak módját, hogyan vegye fel ellenük a harcot.”³⁹ Nem véletlen, hogy a kor két emblématis személyisége Mindszenty és Rákosi volt.

Ami a kommunista pártot illeti, ez – részben a tagtoborzás növelése miatt –, hagyta magát felhígítani a tülekedők, illetve a klerikális, irredentista és antiszemita propagandával megmérgezett proletárság áradatában.

A jóvátétel, amelyből a Szovjetunió helyzetén gavallérosan átsikló szerzők szinte mellékes „technikai” kérdést csinálnak, és amelynek lebonyolításához a Szovjetunióknak politikai stabilitásra és társadalmi békére volt szüksége, nagyban hozzájárult a válság elmélyüléséhez és ahhoz, hogy a munkáspártok bűnbakká váljanak. A népfront mindenestre nem jelenthetett nemzeti egységet, hiszen az ellenfelek mindegyike kifelé nézett: az Egyesült Államoktól, illetve a Szovjetuniótól várták az üdvösséget.

Mindent egybevéve, ha a demokratikus átmenet lehetséges volt a korlátozott szuverenitás időszakában, a békeszerződés után, amikor sorsára kellett hagyni Magyarországot, tarthatatlanná vált: a nyugati hatalmak egyrészt rettegtek a társadalmi mozgalmak terjedésétől, és a megoldást egy *cordon sanitaire*-ben – a vasfüggönyben – látták, másrészt pedig magyarországi érdekeik nem érték volna meg, hogy magukra vállaljanak egy olyan helyzetet, mint amilyen pl. Görögországban uralkodott, és kiváltotta a nyugati közvélemény széles rétegeinek viharos tiltakozását. Így Magyarország különleges helyzete megszűnt, amikor a Szovjetunió, gazdasági és katonai érdekeit szem előtt tartva, beolvasztotta a háború kimenetele által megszabott területi és politikai egységbe.

Mármost ami az ún. szovjetizációt mint politikai berendezkedést illeti, a sztálinista szovjet rendszert, meglátásunk szerint, nem nagyon volt szükség „importálni”, mivel a Szovjetunió helyben talált egy egész sor kelléket a restaurált államrendben és az ország politikai hagyományai-ban: a társadalmi rend büntetőjogi védelmét, a közigazgatást mint a politikai harcok eszközét, a rendőrség terrorista módszereit, a B-listázást, a végrehajtó hatalom túlsúlyát, a „népitéletek” gyakorlatát stb. Mindez inkább reaktiválás mint szovjetizálás volt, rárakódva a megváltozott gazdasági-társadalmi rendre: egyfajta *endogén folyamatosság*, amely már 1945 nyaratól kezdve sodorta magával a demokratikus átmenet ígérétét.

- ¹ Jacques Lévesque – Luc Duhamel: *L'URSS et sa politique internationale de 1917 à nos jours*. Paris, Armand Colin, 1980. 12.
- ² Ivan M. Majszkij: A jövő világ kívánatos alapelveiről (1944). *Külpolitika*, 1996/3-4. 154-184.
- ³ Balogh Sándor: *A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. A fegyverszünetről a békeszerződésig*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1982. 30, 46.
- ⁴ Arthur Funk: *De Yalta à Potsdam. Des illusions à la guerre froide*, Bruxelles. Éditions Complexe, 1995. 151-152.
- ⁵ Jean-François Soulet: *Histoire comparée des Etats communistes de 1945 à nos jours*. Paris, Armand Colin, 1996. 406.
- ⁶ *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1995. 21.
- ⁷ Ezt a hagyományt újítja fel Ungváry Krisztián a „menetrend” tematikájával. Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 279-308.
- ⁸ Marco Altherr: Les origines de la guerre froide. Un essai d'historiographie. *Relations internationales*, 1977/9, 69-81. A téziseket újabban összefoglalja Ungváry Krisztián, ou.
- ⁹ Csicsery-Rónai István – Cserenyey Géza: *Koncepciók per a Független Kisgazdapárt szétzűzésára, 1947*. Tanulmány és válogatott dokumentumok. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 24.
- ¹⁰ Fidger Éva – Palasik Mária: Brit jelentés a magyar politikai rendőrségről 1946-ban. In Gyarmati György: *A Történeti Hivatal évkönyve*, 1999. 167-188.; Dobi István: *Vallomás és történelem*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1962. 2. k., 450.
- ¹¹ Feilt István (szerk.): *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.; Földesi Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*. Budapest, IKVA, 1995. 67–176.
- ¹² Borhi László: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében, 1945-1968*. Budapest, Ister Kiadó, 2000. 6.
- ¹³ Pók Attila: Magyarország, 1944. Egy angol katonai kézikönyv története. *História*, 1985/2. 30–31.
- ¹⁴ Szabó Éva – Szűcs László: *Böhm Vilmos válogatott politikai levelei, 1914–1919*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1997. 245.
- ¹⁵ Farkas Gábor: *A megye, a város és a község igazgatása Magyarországon, 1945–1950*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992. 38.
- ¹⁶ Gáspár Ferenc – Halasi László: *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei 1945-1946*. Budapest Főváros Levéltára, 1975. 81., 90.
- ¹⁷ *Szabad Nép*, 1945. április 11. és Szűcs László: *Dálnoki Miklós Béla kormánynak (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei, 1944. december 23. – 1945. november 15*. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1997. A k. 291, 16. sz. lábjegyzet.
- ¹⁸ Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalíción belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 1996/3. 497–568.

- ¹⁹ Vida István, Adalékok az 1946. nyári koalíciós válság történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1975/1. 69–70.
- ²⁰ Stewart Steven: *Le grand piège*. Paris, Robert Laffont, 1976. 204.
- ²¹ V. Tugarjev őrnagy jelentése az 1945. november 4-i magyarországi nemzetgyűlési választásokról. In Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok, 1944-1948*, Budapest, Századvég, 1994. 77–85.
- ²² Balogh Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon, 1945–1947*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1975. 124, 541.
- ²³ Vas Zoltán: *Betiltott könyvem*. Budapest, Szabad Tér Kiadó, 1990. 43.
- ²⁴ *Moszkvának jelentjük...*, 199.
- ²⁵ Korom Mihály: *Magyarország Ideiglenes Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 278.
- ²⁶ Milovan Đilas: *Conversations avec Staline*. Paris, Éditions Gallimard, 1971. 153.
- ²⁷ Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon, 1945–1947*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 61.
- ²⁸ Így Ungváry Krisztián, aki elintézi az 1944–1945-ös magyar társadalmi földrengést a „hatalmi átrendeződés” eufemisztikus fordulatával. I.m. 279.
- ²⁹ V.ö. Krausz Tamás: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? *Századok*, 2014. 148. évf. 1. sz., 201–227. <http://www.szazadok.hu/2014/pdf/2014.pdf>
- ³⁰ Ez Ungváry idézett tanulmányának egyik leitmotívuma.
- ³¹ *Pravda*, 1936. március 5. Idézi Issac Deutscher: *Staline*. Paris, Éditions Gallimard, 1953. 507.
- ³² Jean-Jacques Marie: *Staline*. Paris, Fayard, 2001, 695.
- ³³ M. Đilas, i.m. 152.
- ³⁴ Pierre Broué: *Histoire de l'Internationale communiste, 1919–1943*. Paris, Fayard, 1997. 440.
- ³⁵ Borsányi György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1979. 378.
- ³⁶ Hegedüs András: *Élet egy eszme árnyékában*. Budapest, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1989. 92.
- ³⁷ Vas Zoltán: *Vízontagságos életem*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1980. 689.
- ³⁸ Jean-Jacques Marie, i. m. 702.
- ³⁹ *Moszkvának jelentjük...*, i. m. 214.